

Heuristická strategie odborného studia společenských záležitostí*

JIŘÍ KABELE**

Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy, Praha

A Heuristic Strategy for the Study of Human Affairs

Abstract: Heuristic methodology attempts to outline the justifications, philosophical assumptions, and rules for the scholarly study of human affairs in order to prevent such study from violating the rights of others and enable it to produce valuable knowledge. To solve this problem, the author draws theoretical support from his game-coordination solution to the agency/structure dilemma and takes inspiration from Garfinkel's concept of 'doing sociology' and from the 'epistemology' of the independent justice-seeking court, which for centuries has developed procedural principles and rules that balance the protection of human rights with effective investigation. The study of human affairs is conceived as a sequence of three types of choices – search, hermeneutic, and presentation choice – in order to guarantee that such study become a responsible strategic and epistemological game. The resulting heuristic strategy is characterised in mainly procedural terms by the two closely related principles: of study independence and of review.

Keywords: accountability, civil rights, ethical review, heuristic choice, justice making, methodology, neutrality, research ethics.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2010, Vol. 46, No. 4: 593–618

Staré chyby mají více přátel než nové pravdy.
(Dánské přísloví)

Úvod

Řekneme-li A: „věděni je moc“, měli bychom říci i B: „studium musí podléhat takovým právním úpravám, aby bylo nesnadné získané věděni zneužívat“. Liberální ustanovení „Svoboda vědeckého bádání a umělecké tvorby je zaručena“ (Česká ústava čl. 15. odst. 2) bývá ale v soudobých společnostech interpretováno

* Práce na tomto textu byla podpořena výzkumným záměrem *Rozvoj české společnosti v EU: výzvy a rizika* (MSM0021620841). Za cenné připomínky děkuji Tomášovi Holečkovi, Janu Morávkovi, Karlovi Čadovi, studentům semináře Epistemologie sociálních věd a členům týmu Právníky ne/spravedlnosti.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: prof. Jiří Kabele, Institut sociologických studií, Fakulta sociálních věd UK, U kříže 8, 150 00 Praha 5 – Jinonice, e-mail: jiri.kabele@volny.cz, tel.: 233332522.

tak, že všichni mají právo/povinnost podílet se na kladných externalitách vědění. „Když je vědecká aktivita namířená k dosažení pokroku poznání, potom i když ovlivňuje, jak druzí rozumějí své realitě (a tím ovlivňuje i jejich akce), může to být chápáno jako součást procesu, v němž jsou lidé pravomocně vedeni k vědecky informovaným porozuměním“ [Romm 2001: 96]. U takto chápaného „svatého“ práva na vědecké bádání a vzdělávání proto nenajdeme obdobné pasáže jako třeba u vlastnického práva, které by v daném případě zněly: „Vědecké bádání zavazuje. Nesmí být zneužito na újmu práv druhých anebo v rozporu se zákonem chráněnými obecnými zájmy. Vědecké bádání nesmí poškozovat lidské zdraví, přírodu a životní prostředí nad míru stanovenou zákonem.“ Nenajdeme zde takové formulace, i když v laickém, stejně jako v odborném diskurzu vazby vědění a vlastnění na moc jsou asi stejně obvyklé. Nemá být pak ale toto liberální východisko přehodnoceno s ohledem na vědecká pojednání, která představují odborné studium jako obtížně usměrnitelný, zájmovými skupinami i samotnými vědci využívaný zdroj moci [již např. Crane 1976]? Není tato výzva k obezřetnosti zvláště naléhavá u odborného studia společenských záležitostí?

Stať rozvíjí principy intervenčního heuristického vyšetřování, které byly původně formulovány jako vodítko pro mezioborové studium přerodových procesů v městečku Filipov [Kabele 2000]. Na studium jsem pohlížel jako na heuristicky koncipovanou a posléze uskutečňovanou cestu poznávání, která otevírá brány metodologickému synkretismu [např. Tashakkori, Teddlie 2003]. Vyzýval jsem přímo i nepřímo k „mixování“ a „triangulaci“ metod. Tím se ovšem také zvyšují nároky na vykazování důvěryhodnosti zkoumání, protože se zvětšují rizika volby málo odpovědného postupu studia a zneužití jeho výsledků. Odtud je pak již jen krok k úvahám o tom, jak se lze prostřednictvím vykazování důvěryhodnosti studia společenských záležitostí (dále jen záležitostí) vypořádávat s problémem jeho záporných, ale i kladných externalit. V této stati zkoumám vznik takovýchto studijních externalit a hledám způsoby, jak lze prostřednictvím jejich internalizace posilovat odpovědnost samotných vědců i všech případných uživatelů výsledků jejich bádání.

Předkládaná heuristická strategie odborného studia záležitostí (dále heuristická strategie anebo jen strategie) je výsledkem snahy nabídnout zdůvodněné a vnitřně nerozporné principy a pravidla odborného studia, které omezují rozsah jeho externalit při současném zachování jeho poznávací efektivity. Strategie respektuje, že nejdůležitější dopady akademického studia se zpravidla týkají přidruženého vzdělávání a výcviku dovedností odborníků odcházejících do praxe. Jejich odborné uplatnění provází totiž druhotné analytické studium, a tak se účinky akademického studia multiplikují. Mimo jiné se tak v neakademické sféře posvěcuje či nově prosazuje konstruktivně analytický přístup ke studiu, jehož nezdravý monopol chtěla etnometodologická výzkumná politika narušit [viz dále, Garfinkel 1988: 108].

Nabízená strategie se opírá o heuristickou epistemologii. Předpokládá, že koordinované sehrávání proměňujících se záležitostí je základním modelem sociál-

ního konstruování reality. Herní koordinace je umožňována průběžným studiem, které je ovšem v souladu s východisky chápající sociologie zkoumáním dopadů předchozího studia. Důvod: záležitosti jsou sehrávány podle toho, jak jim zúčastněné strany *ex ante*, *in actu* a *ex post* rozumějí a mohou se podle toho rozhodovat a jednat. Podle postulátu neurčitosti sociálního dění jednajících svým porozuměním a svým jednáním spoluutvářejí a případně i přetvářejí žitý řád a dodejme i mimořádně. Anebo jinak řečeno: aktéři mění díky studiu za pochodu neurčitost „změti“ dění do podoby svých kombinovaně určitých i neurčitých avšak vždy organizovatelných záležitostí nahlížených v definovaných situacích [Thomas 1928: 572]. Zležitosti takto představují fenomény panujícího, jimi zviditelňovaného řádu [Garfinkel 1988: 103], anebo se naopak z tohoto řádu vymykají a jsou záležitostmi v rozvratu.

S reflexivitou lidského jednání a studia souvisejí potenciální ohrožení občanských a lidských práv takto: odborné studium záležitostí odkrývá neviditelně působící sociální mechanismy koordinace touto reflexivitou vyvolávané a dílem je nahrazuje či je hegemonizuje. Dotýká se proto těžko předvídatelně základů sociálního života, jako se genetický výzkum dotýká základů biologického života. V lékařství tato „osudová“ souvislost vedla k rozvoji pravidel a principů etiky výzkumu [Reese, Fremouw 1984]. Přezkumné (u nás etické) komise získaly pravomoci posuzovat nejen povinná etická *review* výzkumných projektů, ale leckde také dohlíží i na plnění takto přijímaných závazků. Připomínaná praxe se pak z medicíny přenášela prostřednictvím lékařské sociologie a klinické psychologie také do společenských věd [Bouma, Diemer 1996]. I k nám tento trend míří a nejspíš se rozšíří na celou oblast společenských věd.

Odborné studijní aktivity normativně „musejí“ současně s dosahováním vědění také procedurálně vykazovat svou důvěryhodnost i důvěryhodnost výsledného poznání! Takto imperativně navržené řešení problému studijních externalit jejich internalizací staví na reflexivitě studia záležitostí, kterou zakládá kritické vykazování jeho důvěryhodnosti. Garfinkelovou etnometologií [Garfinkel 1967, 1988] se zde inspiroji nejen teoreticky, ale i epistemologicky. Garfinkel nabídl dodnes provokující řešení dilematu jednání a struktury, které se opírá o pojem laického „dělání“ sociologie. Členské etnometody zde slouží k tomu, aby se každodenní aktivity „staly řádně danými (*accountable*) coby organizace běžných každodenních aktivit“ [Garfinkel 1967: vii]. Přesun pozornosti od etnometod k principům a postupům, které ovládají koordinaci voleb jednajících, mně umožnil dospět ke komplementárnímu koordinačnímu řešení dilematu jednání a struktury [Kabele 2005, 2008]. Studium zde vystupuje jako heuristicky uskutečňované poznávání, které je nejen součástí jakéhokoliv jednání, ale samo musí být mnohdy chápáno jako svébytné jednání. Má-li takové studium/jednání, jak samo deklaruje, významné důsledky pro druhé, je přirozené od něho žádat, aby jeho důvěryhodnost byla vykázána či vykazatelná (anglicky též *accountable*) jak co do svého poznávacího přínosu, tak i ochrany práv. Druhou inspirací státě je praxe a teorie trestního soudnictví. Umožnila mi zvažovat, jaké principy a pravidla pro-

vádění odborného studia záležitostí jej činí vykazatelně spravedlivým i poznatkově přínosným, tj. též odolným vůči selháním charakteru a chybám rozumu. Soudy, jak ukáží, nemohou samy s ohledem na rozptýlené i nesnadno identifikovatelné a prokazatelné vlivy odborného studia dostatečně účinně chránit v dané oblasti lidská práva. Mohou ale sloužit jako zdroj inspirace pro koncipování heuristické strategie. Nezávislé soudní hledání spravedlnosti historicky formovalo vhodné herní rámce pro své uplatnění a tomu příslušné procedurální specifikace deklarovaných pravidel. Tato pravidla díky vykazování důvěryhodnosti všech postupů hledání spravedlnosti přiměřeně zaručují, že nebudou poškozována práva zúčastněných stran a že výsledné popisy a výklady případů budou odpovídat skutečnosti. Jde o to, aby rozhodnutí činěná na základě takových postupů a nálezů skutečně zjednávala spravedlnost a zároveň čelila nežádoucím soudním externalitám. Garantována musí být priorita Rawlsova principu občanských práv a svobod [Rawls 1971: 60]: „Každý jedinec má mít rovná práva na co nejširší základní svobody kompatibilní s podobnými svobodami druhých.“ Proto ve jménu ochrany práv musí být při policejním vyšetřování a soudním řízení působnost principu poznávací efektivity studia držena v mezích, které se ovšem musejí spolu s celou společností proměňovat.

Podstatná je rovněž zkušenost, že internalizace jakýchkoliv externalit se v právním státě prosazuje teprve spolu s účinným vymáháním loajality vůči férovým pravidlům. Normotvorba s tím musí předem počítat. Jestliže se heuristická strategie pokouší popsaný internalizační efekt soudní ochrany práv zopakovat v oblasti studia záležitostí, musí si brát kriticky ponaučení nejen z úspěchů, ale též z neúspěchů soudnictví. Spolu s účinným vymáháním principů a pravidel začínají být vidět dosud neviditelné problémy s ochranou práv, stejně jako jsou najednou vidět selhání institucí působících v daném oboru. Paradoxně tak v momentě, kdy na pravidlech začíná záležet, situace vypadá, jakoby na nich vůbec nezáleželo.

Nejprve představím konstruktivistické chápání studia záležitostí, které ho umožňuje charakterizovat jako zdroj vlivů a externalit. V souvislosti s tím poukážu i na problém moderního odbornictví. Poté blíže objasním, čím se vyznačuje heuristická strategie a jak se vypořádává při internalizaci externalit se základními asymetriemi vědění formovanými vztahem odborník-laik a stranickostí vědění. Pak věnuji odděleně pozornost dvěma konstitutivním principům heuristické strategie: nezávislosti studia a přezkumu. Zde rozebírám otázky týkající se vykazování jak ochrany práv, tak poznávacího přínosu studia. V závěrečné diskusi se pokouším dostat nárokům plynoucím z principu přezkumu a uvažuji šance i rizika uplatnění heuristické strategie v období zvýšeného tlaku vlád na extenzivní rozvoj společenských věd, který vyvolává ideologie znalostní společnosti.

Studium společenských záležitostí

Každé studium záležitostí je studiem řádných i neřádných dopadů (externalit) předchozího studia. Toto tvrzení otevírá prostor pro relativizující, v zásadě nekonečný rekurz poukazující k neurčitosti sociálního dění. Zároveň ale také generuje obecně závazný nárok respektovat při studiu záležitostí reflexivitu lidských aktivit. Touto reflexivitou se proto zabývají vedle metodologických prací [např. Denzin, Lincoln 2005] též teoretici rozvíjející reflexivní sociální teorie Giddense, Bourdieua, Becka a Habermase anebo vycházející z postmodernismu a radikálního sociálního konstruktivismu. Garfinkel z této reflexivity odvozuje etnometodologickou výzkumnou politiku, která „v každém aktuálním zkoumání připisuje prvotní relevanci, nezáleží nakolik provizorní, empirickému studiu“ [Garfinkel 1988: 108]. Chce ukazovat bez redukce a detailně, jak členové sehrávají své aktivity tak, aby dosahovali jejich řádné danosti (accountability). Soustřeďuje se proto na odhalování zejména jednoho specifického fenoménu řádu,¹ který spočívá v tom, že řádná danost záležitostí je produktem analýzy „vtělené do žité společnosti jako detaily vtělené praktickému lokálně a interaktivně produkovanému a dosvědčovanému jednání“ [Garfinkel 1988: 103].

Vtělenost analýzy do žité společnosti skrze vtělované detaily praktického jednání, jakkoliv její popis je jazykovým hlavolamem, znamená, že vliv studia na utváření záležitostí lze přirovnat k ledovci: jeho viditelnou část tvoří studium zakládané „čistou“ zvědavostí a vykonávané jako svébytná činnost, zatímco hlavní masa studia je povýtce neviditelně vykonávána jako součást praktického jednání. Abych mohl navrhnout strategii, která řeší problém studijních externalit, musím viditelné i neviditelné studium charakterizovat jako výběrové jednání, které se optimálně řídí jasnými principy, pravidly a kritérii. Začnu obecnou charakteristikou studia, které je organickou součástí praktického jednání. Bude mě zajímat jednak jeho procedurálně heuristický rozměr, který umožňuje herní koordinaci jednání, jednak obecná kritéria výběru. Opírat se budu o vlastní teorii heuristické volby [Kabele 2005: 367–374], která čerpá inspiraci z institucionální ekonomie [Commons 1989; Coase 1937] a z mnoha dalších kritik teorie racionální volby [např. Simon 1972; Granovetter 1985; Kahneman 2003]. Výhodou zvolené teorie je její aplikovatelnost pro studium sociální změny. Vysvětluje, jak dochází k tomu, že studium záležitostí zahrnuté v praktickém jednání nejen spoluurčuje povahu záležitostí, ale také tyto záležitosti může zásadně měnit. K tomu teorie využívá pojem „koordinačních nákladů“ [Kabele 2005]. Tyto náklady mi pomáhají zdůvodnit, proč se heuristická strategie orientuje hlavně na posilování mož-

¹ Garfinkel označuje *řád** hvězdičkou, protože užitý termín má odkazovat k „intelektuální historii, která hovoří o logice, účelnosti, důvodech, evidencích, identitě, důkazu, významu, metodě, vědomí atd.“ [Garfinkel 1988: 103] Zde nabízená interpretace Garfinkelova pozdního programového textu tlumočí plody diskuse vedené na několika setkáních doktorského epistemologického semináře, který se pod vedením Tomáše Holečka podrobně zabýval interpretací citovaných pasáží.

ností soukromého zjednávání spravedlnosti, tj. sebeochrany a vzájemné ochrany práv i soukromého vymáhání práva.

Nejprve věnuji pozornost studiu jako svébytnému jednání, pro něž jsou charakteristické pátrací a hermeneutické, méně nápadně též prezentační volby. Uvažované typy voleb respektují členské nároky týkající se jejich provádění a řazení, ale nebývají zřetelně oddělené a dostatečně vykazované. Oborová specializace tyto nároky ve vědách zpříšňuje, a tím zároveň generuje asymetrii odborného a laického studia záležitostí. Umožňuje charakterizovat samo odbornictví jako kolektivně spravovanou studijní externalitu, která pohříchu může být též záporná. Heuristická strategie předkládaná v následující kapitole už jen nároky na studijní volby doplňuje a mění v zájmu ochrany práv lidí studiem ovlivňovaných.

Studium jako organická součást praktického jednání

Heuristická epistemologie vychází z předpokladu, že herně koordinované sehrávání měnících se záležitostí je základním modelem sociálního konstruování reality [Kabele 2005: 346–355]. Jednotlivci a jejich sdružení, kteří díky studiu záležitostí dosahují hodnotných situačních porozumění pro své záležitosti (dále jen situačních porozumění), vidí, vědí či věří s dostatečnou určitostí – mají za dané či vykazatelné –, co pro ně tyto záležitosti znamenají v podobě svých manévrovacích prostorů jednání. Při rozhodování dbají na to, aby se v záležitostech správně orientovali a mohli strategicky předjímat důsledky svých rozhodnutí. Proto musejí ve scénářích jednání svá situační porozumění koordinovat s druhými. Vmýšlejí se do postavení druhých a snaží se vidět situaci jejich očima. Protože ale to, co se děje, tvoří vedle předvídatelných záležitostí také jedinečné události či nejasné děje nemající určitou pravděpodobnost, musejí se jednat s touto neurčitostí neustále vypořádávat [Kabele 2005: 357–9]. Mobilizují narativně anebo argumentačně založená situační porozumění tím, že vztahují dění k dramatickým anebo soutěživým herním rámcům. Tyto rámce sestávají z členských vědomostí a přesvědčení o tom, jak se „hry“ sociálního dění hrály, hrají/mají hrát a budou hrát [viz též Aoki 2001: 8]. Jednající takto rozpoznávají nejen žitá pravidla a příběhy [např. White 2008], ale zároveň jsou nutkavě vtahováni do běhu událostí svými stranicky nahlíženými příležitostmi a riziky [např. Bourdieu 1977].

Vlastní sehratelnost záležitostí je výsledkem herní koordinace voleb. Generál Beaufre ji charakterizoval pro oblast válek jako „dialektický proces“ spočívající v „rozvíjení scénářů, kde ke každému vlastnímu strategickému porozumění situaci a akci se předvídají možná porozumění a způsoby reakce protivníka a vytvářejí se předpoklady k tomu, aby bylo možné čelit jakékoliv alternativě jeho činnosti, která by mohla mařit již vyvinuté a plánované úsilí“ [Beaufre 1967]. Výsledkem tohoto „dialektického procesu“ situovaného do běhu záležitostí jsou pak též sázky na zmocňující i omezující stranické popisy záležitostí, jejich výklady

Tabulka 1. Heuristická volba jako výběrová akce

<i>Strategické operace → Koordinace ↓</i>	<i>Rozpoznávání manévrovacího prostoru</i>	<i>Vstupní manévrování</i>	<i>Užití manévrovacího prostoru</i>	<i>Výstupní manévrování</i>
<i>Niterná</i>	<i>Vyšetřování</i>	<i>Rozhodování</i>	<i>Konání</i>	<i>Vyhodnocování</i>
<i>Meziosobní</i>	<i>Informování</i>	<i>Vyjednávání</i>	<i>Organizování</i>	<i>Zjednávání</i>

Zdroj: [Kabele 2005: 371].

a strategická hodnocení, které redukuje vstupní neurčitost dění. Studium v tomto smyslu sehrává konstruktivní roli při utváření záležitostí. Dotvářené sociální dění se nikdy trvale nehroutí. Jednající jsou ale také vystavováni pokušení prosazovat svá strategicky výhodná zurčítění. Korespondence mezi tím, co si jednající výsledně myslí, že se děje, a tím, co se „skutečně“ děje, může být proto jen příbližná. Nesoulad dokonce může přispívat k snadnějšímu sehrávání záležitostí.

Studium záležitostí zahrnuté v praktickém jednání zajišťuje, že se lidé mohou kompetentně rozhodovat a jednat. Heuristická epistemologie artikuluje tento moment volby. Pohlíží na rozhodování jako na výběrovou akci skládající se potenciálně z celého rejstříku strategických operací. Osoby pomocí těchto operací ustavují své manévrovací prostory, aby v nich posléze mohly jednat. Uvažované operace se týkají jak niterné, tak i meziosobní koordinace. Schematicky je vyjadřuje tabulka 1. Jednající vykonávají volbu jako strategické spravování a užívání svého manévrovacího prostoru. Zpětně ji uspořádávají až ve svých racionalizovaných popisech a výkladech. Po rozpoznávání manévrovacího prostoru (jednající provádějí určitá šetření a informují se, aby rozpoznali své příležitosti a rizika) následuje před vlastním užitím dotvářející vstupní manévrování (zvažování možných scénářů v rámci vyjednávání součinnosti s druhými a volba). Vlastní užití takto ustaveného manévrovacího prostoru (jednající konají a organizují) uzavírá fáze manévrování po akci: jednající ex post strategicky vyhodnocují své jednání a zjednávají respekt druhých pro výsledky akce.

Operacím rozpoznávání manévrovacího prostoru dominují dále probírané pátrací volby, a proto je toto rozpoznávání povýtce studiem záležitostí. I vstupní manévrování a užívání ustavovaného manévrovacího prostoru zahrnují jako operace zpravidla studijní složku, neboť volba a jednání musejí být v této fázi vykládány a niterně i meziosobně ospravedlňovány. Studium se znovu zřetelněji prosazuje v závěrečném výstupním manévrování. Nově vzniklá situace musí být rozpoznána a vyložena nejlépe jako výsledek úspěšně vykonané akce. K výkladu se zde dospívá prostřednictvím hermeneutických voleb určujících význam a smysl jednání, který je zjednáván přesvědčivou prezentací. Jednající racionalizují akci a vykazují její úspěch zejména proto, že ve hře jsou již manévrovací prostory jejich budoucích akcí. Uzávěr heuristické volby je proto vždy relativní:

výstupní manévrování je již rozpoznáváním manévrovacího prostoru voleb podle tabulky 2.

Strategický pohled vlastní teorii heuristické volby předpokládá, že koordinaci ovládají jak ekonomický postulát vzácnosti, tak již dříve zmíněný postulát neurčitosti sociálního dění. Tento pohled činí souběžnou niternou a meziosobní koordinaci voleb odpovědnou za nákladné „obětování“ a „zrod“ manévrovacích prostorů s jejich příležitostmi (resp. hrozcími riziky). Jednotlivci a jejich sdružení totiž usilují o to, aby při volbě scénářů jednání využili co nejlépe svých příležitostí a zároveň měli možnost se rozhodovat znovu v určitých co nejvýhodnějších manévrovacích prostorech. Rozumná sázka na jednu příležitost je zároveň dvojí obětí: (i) nevyužitých příležitostí (*náklady příležitostí*, řídící se postulátem vzácnosti) a (ii) starého manévrovacího prostoru na cestě k novému prostoru s novými příležitostmi (*koordinační náklady*, řídící se postulátem neurčitosti). Oba typy nákladů je třeba chápat relativně, neboť jsou určované oběťmi, které jsou „kalibrované“ vyvažováním jak příležitostí, tak i manévrovacích prostorů (viz tabulku 2). Zejména koordinační náklady berou ohled na nutnost situovat jednání do sdíleného řádu a vztahů s druhými osobami [Granovetter 1985]. Jednostranně výhodné – nevyvážené – scénáře jsou totiž pro nevůli druhých obecně koordinačně nákladnější, a proto zpravidla vůbec nepřicházejí v úvahu při volbě jednání [např. Miller 2001].

Pro další výklad heuristické strategie jsou důležité dva komentáře odvolávající se na princip neurčitosti. Za prvé – studium nebývá normálně dominujícím rámcem praktického jednání, a proto jeho studijní hodnota určená dosaženými poznatky bývá zastíněna hodnotou pragmatickou a koordinační. O co tu jde? Poznatky o záležitostech dotvářejí dílem neurčité dění, a proto je jejich strategická hodnota určována jak jejich potenciálním pragmatickým využitím (*pragmatická hodnota*), tak i seहतelností studia a celé akce (*koordinační hodnota*). O všech uvažovaných hodnotách poznatků se skrytě – výběry postupů – anebo otevřeně díky volbám „hlasuje“. Poznatky získávané studiem proto v sobě zahrnují dvojí reprezentativnost: zpřítomňují důležité vlastnosti dění i zastupují vědění hodné všestranné důvěry v daném společenství. Jejich důvěryhodnost je u odborného studia zakládána procedurami vykazování a v nich projevovanou soudností tří-

Tabulka 2. Relativní náklady jednání

<i>Náklady příležitostí</i> (maximalizace uspokojení; postulát vzácnosti)	<i>Koordinační náklady</i> (maximalizace zvýhodnění při minimu jejich nevyváženosti; postulát neurčitosti)
OBĚŤ ALTERNATIV (niterná koordinace; spravování hodnot)	OBĚŤ MANÉVROVACÍHO PROSTORU (meziosobní koordinace; spravování manévrovacích prostorů)

Zdroj: [Kabele 2005: 354].

benou kritickou diskusí. Dosah i dopady zvažovaného paradoxního hlasování o pravdě a právech jsou dobře patrné na anglosaské praxi kontradiktorního trestního soudního řízení, kde se rozhodnutí o správnosti popisu činu a o jeho právním výkladu svěřuje hlasování náhodně vybrané laické poroty.

Za druhé – konstruktivní, tj. zmocňující, ale na druhé straně též omezující role studia se nesterodně podílejí na strategické hodnotě disponibilního vědění účastníků záležitosti: různým způsobem je zvýhodňují, či znevýhodňují. Tato zvýhodňování a znevýhodňování, jak si ještě ukážeme, ovlivňují koordinační náklady jednání. Je to způsobeno tím, že otevírají dále popsany problém studijních externalit. Herní rámce stanovují, kdy a v jakém slova smyslu mají studující/jednající skládat účty ze svého studia/jednání. Poskytují klíč k rozlišování mezi důsledky studia, které účastníci záležitosti musejí přijímat bez toho, že by mohli bránit svá práva, a které nikoli. Druhou skupinu důsledků vyzývající k ochraně práv tvoří externality, které jako odchylky od herních rámců bývají zpravidla považovány za zdroj narušení řádu [Dahlman 1979]. Internalizací takových externalit se řád vyjevuje i obnovuje. Toto právní chápání externalit je ovšem v případě studia komplikováno tím, že Schumpeterova tvořivá destrukce [Schumpeter 1942] propojuje studium s dravým podnikáním, a tak se také legitimuje. V nadsázce řečeno, dosahování originálního vědění je podmíněno uplatňováním tvořivosti a kritické skepse, které neznají bratra.

Asymetrie odborného a laického studia společenských záležitostí

Studium se stává svébytným praktickým jednáním, jestliže se zaměřuje v prvním sledu na získávání poznatků a stává se argumentovaným rozvrhem pátracích, hermeneutických a prezentačních voleb. Lze jej přirovnávat k průzkumu neznámého terénu a hledání nejschůdnější cesty k cíli, jímž jsou nové veřejně dostupné poznatky. Studující využívají zpravidla všech přípustných prostředků a příležitostí k tomu, aby dospěli k úplnějším a věrohodnějším popisům a výkladům sociálního dění, které jsou též strategicky hodnotné. *Pátrací volby* slouží k zjišťování, jaká je studovaná záležitost a jak se mění. Studující rozhoduje na základě očekávaného přínosu o tom, jak a kde má pátrat po datech a teoretických argumentech. *Hermeneutické volby* zhodnocují spekulativně již získaná zjištění, ale také je dotvářejí a přetvářejí generováním alternativních porozumění. Pátrací a hermeneutické volby bývají uskutečňovány ve více společných cyklech pokus-omyl. Studující tak rozhoduje o tom, jak sestavit získaná zjištění do výstižného popisu záležitosti a jak je lze vykládat. Konkurenční popisy a výklady přitom zahrnuje jako nedůvěryhodné. *Prezentační volby* završují studium. Na uvažovaných cyklech se podílejí nepřímě. Zavádějí studujícího nejprve myšlenkově a pak i fakticky do fáze výstupního manévrování, které bere v potaz, že studijní výsledky jsou určeny různým veřejnostem a přiměřeně tomu musejí vykazovat svou věrohodnost. Diskuse výsledků ukládané žánrem odborné statě otevírají manévrovací pole jak pro kritické posouzení prezentovaných výsledků, tak pro návrhy jejich praktické-

Tabulka 3. Typy studijních voleb

BÁDÁNÍ → ZDROJ HODNOTY ↓	Pátrání (věrohodnost popisu)	Vykládání (věrohodnost výkladu)	Zjednávání (věrohodnost pátrání a vykládání)
ZJIŠŤOVÁNÍ	Pátrací volby		
SPEKULOVÁNÍ		Hermeneutické volby	
KRITICKÁ DISKUSE			Prezentační volby

ho i studijního využití. Heuristická strategie posiluje nároky na kritičnost autorů tím, že k těmto závazkům přidává navíc představení uceleného vnitřního auditu vykonaného studia.

Studijní volby musejí vyhovovat členským nárokům týkajícím se jejich provádění a řazení. Neznamená to ale, že jsou zřetelně oddělené a dostatečně vykazované. Situace se „zlepšuje“ u odborného studia, kde se členské nároky stávají oborovými a jsou uvědoměle rozvíjeny a předávány jako metodologie empirické a teoretické práce. Heuristická strategie tyto nároky doplňuje a mění ve snaze dosáhnout efektu známého v právu, kde vhodná omezení poskytující garance druhým umožňují rozvinout bohatší spektrum jednání [např. Alchian, Demsetz 1973].

Podle postulátu neurčitosti jsou lidé ve svých líčeních světa puzeni „hledat jeho řád a smysl“ [Orbuch 1997: 455]. I laici musejí obstat vůči interním i externím nárokům na poskytování ospravedlnění, omluv a racionalizací [account-giving; Scott, Lyman 1968; Lerner, Tetlock 1994]. Proto v problematických případech zkoumavě hodnotí sociální dění, poukazují na jeho podstatné souvislosti, a tím obstarávají „emické“ výklady řádné danosti aktivit. Tyto výklady se opírají o pojmy, metafory, konstitutivní příběhy, typy, ideály i modely. Laici proto užívají tytéž postupy, které Garfinkel [1988: 104] v polemice s Parsonsovým strukturálním funkcionalismem připisuje povýtce konstruktivně analytické výzkumné politice. Jednotlivé obory jen tyto postupy kultivují, aby poskytovaly opravené „etické“ výklady týchž jevů.

Mezi „emickými“ a „etickými“ výklady sociálních jevů nejsou ostré hranice. Snadno lze pozorovat obousměrné výpůjčky mezi členskými a expertními teoriemi a pojmy, do jisté míry i metodami. Myšlenka nadřazenosti odborného studia vůči laickému a praktiky jeho nadřazování jsou zakládány výše naznačenými podobnostmi laického a odborného studia záležitostí. Tyto podobnosti vytvářejí možnost prezentovat laické studium jako nedokonalé a nesoustavné odborné studium nevedoucí ke skutečnému poznání. Jedná se ovšem o průhledný manévr exteriorizace neduhů studia na laické zkoumání. Studijní problémy totiž vznikají tehdy, když uvažované složky hodnoty poznatků, studijní i strategická, jsou stranicky nahlíženy a nejsou kompatibilní. Jedná se proto o problémy, které prvotně

souvisejí s principiální neurčitostí sociálního dění a s reflexivitou studia, nikoli s opozicí laik-odborník. K sociální konstrukci této opozice jsou ovšem tyto problémy využívány v rámci snahy odborníků získat kontrolu nad neurčitostí sociálního dění skrze ovládání reflexivity studia. Tím ovšem zároveň odborníci získávají také zneužitelnou moc [např. Crozier 1964], která je zdrojem potenciálních studijních externalit.

Odbornictví je nejen statusovou výbavou pro účast v soutěži vědění, ale také je jejím produktem. Pohyb vědění se principu soutěže postupně podřizoval po celou éru modernosti. Podobně jako u tržní soutěže, která obstarává směnu vlastnických práv, ve vědecké soutěži, která zajišťuje směnu starého vědění za nové jeho překonáním a doplněním, existuje značný rozdíl mezi ideálně právní podobou soutěže a žitou praxí. Vědecká soutěž se rovněž uzavírá a hierarchizuje. Její výběrová kritéria se při nevůli ke kritické skepsi, malé diverzitě institucionálních aranžmá a autonomních studijních společenství mohou deformovat: strategické hodnoty posléze zastiňují studijní hodnotu. Plně účinnou obranu netvoří ani procedury, které se opírají o *peer review* [Chubin, Hackett 1990]. Sporné porovnávání hodnoty vědění mírou evidovaného citačního ohlasu posiluje účinek Knight-Greshamova zákona. Swedberg [1990: 15] jej cituje jako vtip, který učinil Knight na úkor sociologie poté, když selhala jeho spolupráce s Parsonsem: „Sociologie je vědou o povídání a platí v ní jen jeden zákon. Špatná povídání vypuzují dobrá.“ V původním Greshamově zákoně ze 16. století se špatné peníze prosazují úspěšněji v tržních směnách proto, že lidé dobré peníze stahují z oběhu a bezpečně ukládají. V případě vědecké soutěže může docházet k tomu, že konformní publikace co do výzkumné otázky, užitých metod i pojmosloví se lépe prosazují proto, že jsou koordinačně méně nákladnou cestou k získání potřebného ohlasu než nonkonformní. Prostá kombinatorika populací, proměnných, typů a činitelů v empirii spolu s ilustrativní matematizací a komparativní exegetikou v teorii diskursivně vítězí v umělé vyvolávané nadprodukci textů nad originalitou. Odborníci na studium záležitostí jsou vedeni k tomu, aby především ovládli *know-how* diskurzního podnikání jako odborné celebrity, které dokáží na správném místě a ve správný čas umísťovat výpovědi tak, aby získaly ohlas a loajalitu, a tak ovlivňovaly jednání svých kolegů i ostatních lidí. Konformita se stává vítaným únikem před kritickou skepsí sledující originalitu poznání.

Újmy působené druhým osobám odborným studiem vědecká soutěž neřeší. Představují v lepším případě morální problém [Giddens 1976], mimo jiné i proto, že jsou zpravidla obtížně soudně postižitelné. Zastiňuje je doktrinální pojmání akademického vědění jako veřejného statku a občanské vzývání hodnoty Pravdy. Veřejná ochrana vůči nim je velmi koordinačně nákladná. Problém netvoří jenom nezamýšlené důsledky, které by takováto veřejná ochrana mohla mít na svobodu studia. Důležitou roli sehrává také okolnost, že vlivy vědění jsou rozptýlené, složité odborníky zprostředkované a nesnadno posuzovatelné, jestliže slovo jednoho odborníka stojí proti slovu jiných odborníků a lze očekávat jejich kolegiální při ochraně oborového „patentu na studium“ stejně jako působnost žárlivosti a osobních nevraživosti.

Heuristická strategie odborného studia společenských záležitostí

Předkládaná heuristická strategie nabízí zdůvodněné principy a pravidla odborného studia, které omezují rozsah jeho externalit při zachování poznávací efektivity. Dlouhodobým cílem navrhované heuristické strategie je pak vytvářet svobodnější i odpovědnější akademické prostředí, které bude druhotně příznivě působit i na rozptýlené analytické studium. Součástí strategie je totiž vědomá péče o kultivaci arén kritické diskuse. S Moustakasovým heuristickým poznáváním esenciálních aspektů života pomocí introspektivních „cest k sobě“ [Douglass, Moustakas 1985] je strategie jen volně spřízněna.

Garfinkelovská inspirace

V heuristické strategii aplikuji Garfinkelovu myšlenku reflexivity na oblast vykazování důvěryhodnosti odborně prováděných studijních voleb, neužívám však jeho etnometodologický přístup ke studiu [Garfinkel 1988: 107–8]. Volba konstruktivně analytického přístupu, při němž je odborné studium – etnometodologické nevyjímaje – nahlíženo konkrétně jako složitě komponovaná výběrová akce zahrnující uvědomělé pátrací, hermeneutické a prezentační volby (viz výše tabulka 3), mi umožňuje pojednávat o právní relevanci studia a inspirovat se soudnictvím, pro nějž je tento přístup typický. Všechna uvažovaná rozhodnutí se odvíjejí od vstupního předpokladu, že studium opírající se o jasné herní rámce a vhodné principy a pravidla se může účinněji vypořádávat s problémem svých kladných a záporných externalit.

Garfinkelova myšlenka reflexivity [Garfinkel 1967: vii] spočívá na tomto základním postřehu: řádně dané (*accountable*, tj. „viditelné-rozumné-a-reportovatelné ve všech praktických účelech“ [op. cit.: vii] aktivity, „pomocí nichž členové produkují a spravují aranžmá (*settings*) organizovaných každodenních záležitostí, musejí být chápány jako identické s členskými procedurami, které činí tato aranžmá (a konec konců i samotné aktivity, aut.) řádně danými“ [op. cit.: 1]. Garfinkel takto činí myšlenkově i svými vynalézavými pokusy sehrávanou danost aktivit a jejich aranžmá nesamozřejmou, aby mohl ukázat, že musejí být dosahovány „děláním sociologie“, tj. analýzou pomocí etnometod, které jsou vtělené (*incarnated*) do samotných aktivit.

Kritické přezkoumávání vědění, odhalování jeho nedostatečnosti a formulace záhady vyjadřované kladením otázek, napadáním skrytých předpokladů, vyslovováním pochybnosti atd. podobně „torpeduje“ vykazatelnost uznávaného vědění. Cílem je tentokrát nalezení cesty ke skutečnému vědění, které už je *vykazatelné* (*accountable*), tj. je „prozkoumatelné-rozumné-a-obhajitelné ve všech svých důsledcích“. Analogicky s řádnou daností zde musí platit požadavek reflexivity: aktivity tvořící meritum vykazování důvěryhodnosti se musejí na tomto vykazování zásadně podílet. Priorita principu občanských práv a svobod v takovém zadání úlohy slouží k tomu, aby uvažované vykazování důvěryhodnosti

nedvojznačně propojovala s právní odpovědností. Jde o to pátrat tak, aby z postupů pátrání bylo zřejmé anebo snadno ověřitelné, že jsme něco skutečně vypátrali, nikoli ovšem za tu cenu, že jsme někomu způsobili neoprávněně újmu na právech anebo na důstojnosti atd.

Instrumentální cíl heuristické strategie: internalizace studijních externalit

Heuristická strategie se epistemologicky opírá o dánské, poněkud pesimistické přísloví o chybách, které mají mnoho přátel. Předpokládá, že omyly, pomíjení negativních evidencí a účelové úpravy výsledků se nedají snadno rozpoznávat. Nevedou studující pevnou rukou do přístavu pravdy, a tím spíše ne do přístavu spravedlnosti. Poklesky charakteru a chyby rozumu mají naopak v oblasti studia záležitostí působivé mimikry a mnoho obránců. Způsobují to dva typy asymetrií formované vztahem odborník-laik a stranickostí vědění, i mnohde nízká výkonnost arén kritické diskuse. Aby heuristická strategie mohla překonávat nástrahy uvažovaných asymetrií vědění, usiluje o jejich koordinační narovnávání, která vedou ke zmenšování s nimi spojených rizik. Nepokouší se ale tyto asymetrie rušit, protože přirozeně provázejí diferenciací zakládanou dělbu práce a jsou jedním ze zdrojů společenského rozvoje. Spíše jako judo nejde proti síle silou, ale využívá všech sil k dosažení žádoucího účinku. Otevírá prostor pro triangulace všeho druhu, rozumnou reflexivitu odborného studia a docetňování významu „negativních případů“ [Denzin, Lincoln 2005]. Klade přitom na studium takové nároky týkající se vykazatelnosti, které učiní studijní pochybení lépe rozpoznatelnými.

Heuristická strategie takto sází analogicky k postupům uplatňovaným v oblasti vlastnických práv [Alchian, Demsetz 1973] na internalizaci studijních externalit pomocí prosazování vhodných principů a pravidel studia. Vydáme-li se touto epistemologickou cestou, je třeba při rozvrhování a provádění studia i při prezentaci jeho výsledků činit nesamozřejmými jak postup studia, tak i jím získané popisy a výklady. Ty se pak mohou stát po předložených informacích o studiu a jeho nálezech nenapadnutelnými proto, že způsobují neoprávněně újmy druhým a že jsou zkreslující. Popsaná internalizace studijních externalit bude úspěšná, jestliže každý studující a potažmo i odborník bude vědět, že se musí případně zodpovídat z toho, jak studium bylo navrženo, provedeno, zhodnoceno a uplatněno. Že může čelit otázkám: (i) zda se uskutečnil anebo alespoň mohl uskutečnit slibovaný příspěvek k prohloubení vědění, (ii) zda postup studia přiměřeně předcházel újmám na právech druhých a (iii) zda jeho případná doporučení a expertizy zvažovaly všechny předvídatelné dopady.

Po vzoru ekonomických teorií smlouvy [např. Menard 2001] lze pohlížet na problém vykazování důvěryhodnosti studia tak, že jde o to, stanovit pomocí principů a pravidel nároky, které by mělo splňovat úplně (*completely*) vykázané studium, jestliže by tyto nároky formuloval „vševědoucí posuzovatel“ disponující informací o všech úskalích a rizicích studia. V relaci k takovému fiktivnímu úplně vykázanému studiu lze uvažovat o vykazatelném studiu jako o studiu, kte-

ré poskytuje oponentům, akademické obci, soudům a v přiměřené míře i zainteresovaným laikům relativní dostatek klíčů, aby dopředu (resp. zpětně) mohli v hlavních rysech posoudit:

- 1) možná poškození práv osob studiem záležitostí přímo či zprostředkovaně dotčených (právní garance),
- 2) deklarovanou pravdivost i strategickou hodnotu faktů a vědění získaného studiem (epistemologické garance).

Takto chápaná vykazatelnost studia může být stejně oprávněně spojována: (i) s *ex ante* rozhodnutelností o újmách způsobovaných druhým a o hodnotě zamýšleného či prováděného studia, anebo (ii) s *ex post* rozhodnutelností soudního sporu o tom, zda bylo při studiu učiněno dost pro ochranu práv dotčených osob anebo pro rozsouzení akademického sporu o pravdivosti a hodnotě jeho výsledků. V prvním případě se ptáme, jaké nároky musejí splňovat projekty, dokumentace studia a jeho výsledky, aby nám poskytovaly dopředu uvažované právní a epistemologické garance. V druhém případě se naopak ptáme, jakým nárokům musejí tytéž dokumenty dostát, aby při zpětném posouzení odhalovaly chyby studia, které usvědčují studující z podílu na případných újmách práv osob dotčených studiem anebo umožňují zpochybnit zdůvodnění jeho studijní hodnotu. Pro „vševědoucího posuzovatele“ by *ex ante* i *ex post* rozhodnutelnost o selhání charakteru a o chybách rozumu na straně studujícího vedly k téže vykazatelnosti studia. Pro reálné posuzovatele se ovšem *ex ante* a *ex post* vykazatelnost studia liší a vedou k částečně odlišným nárokům na vykazatelnost studia.

Nároky na vykazování důvěryhodnosti studia představují na každý pád důležitý zdroj pro stanovování předmětně specifických metodologických doporučení i pravidel. Vyjadřují je dále probíranými principy nezávislosti studia a přezkumu. Důvod: *ex ante* i *ex post* rozhodnutelnost o újmách na právech a hodnotě výsledků studia tkví v nezávislé přezkoumatelnosti studia. Závažný přezkum musí být vykonáván zvnějšku podle týchž principů a pravidel, které si může badatel v rámci sebekritického a metodologicky promyšleného studia osvojit. Samo vykazování důvěryhodnosti studia má přitom charakter paradoxní obrany vůči potenciální kritice. Neuzavírá se před ní, ale naopak se jí preventivně otevírá co nejvíce. V přípravě na zimu nenakupuje kožichy, ale riskantně jen otužuje tělo.

Heuristická strategie je spojena s náklady a investicemi úsilí, proto se toto úsilí musí studujícím „vyplácet“: jeho přínosy musejí být větší než náklady. Rozsah a podoba uplatňování konkrétní heuristické strategie tak závisí významnou měrou na výsledné koordinační nákladnosti studia. Deklarované herní rámce, principy a pravidla strategie nejen vyjadřují smysl studia, ale zároveň také mají navýsost praktický význam: předurčují skrze koordinační nákladnost svou vymahatelnost, a tím vymezují rejstřík inovativních studijních postupů. Obecně platí, že příliš náročné postupy nepřicházejí v praxi v úvahu. Požadavky na ně jsou úspěšně obcházeny [Hurwicz 1993]. Proto je výhodné při formulaci principů a pravidel heuristické strategie hledat inspiraci v soudnictví, které se po století s problémem vymáhání pravidel v oblasti ochrany práv potýká.

Heuristická strategie sice zvyšuje šance veřejné ochrany práv pomocí soudů, ale její účinnost v dané oblasti nemůže být pro celkově vysokou koordinační nákladnost takovéto ochrany rozhodující. Hlavní pole uplatnění strategie proto vidím v posilování šancí na sebeochranu a vzájemnou ochranu studijních práv i studií dotčených práv, tj. na soukromé zjednávání spravedlnosti. Ani v této oblasti nevstupujeme na pole zorané. Klíčová metodologická a epistemologická pojednání v sociologii tematizují prakticky výhradně problém epistemologických garancí [např. Durkheim 1970; Lazarsfeld 1973]. Giddens v *Nových pravidlech sociologické metody* [Giddens 1976: 6] již alespoň připouští: „Teorie produkované sociálními vědami nejsou ve svém působení jen pouhými ‚významovými rámci‘, ale také konstituují morální intervence do sociálního života, jehož podmínky existence se snaží objasnit.“ Požadavek, aby újmy druhých osob působené teoriemi a výsledky výzkumu podléhaly právnímu – byť především mimosoudnímu přezkumu – je nezažitou novou věcí. Snad i proto mne recenzent vyzval, abych ještě před výkladem principů a pravidel na konkrétním příkladu ukázal, o jaké újmy mi jde a jak zde může heuristická strategie pomoci. Vybral jsem si z mnoha možností van Dijkův významný článek pojednávající o principech kritické analýzy diskurzu [Dijk 1993]. Uvedu jej jako příklad zamlčované právní relevance studia.

Kritická analýza diskurzu (dále KAD) se podle van Dijka, normativně bráno, prvotně zabývá „diskurzní dimenzí zneužívání moci, jakož i tímto zneužíváním způsobovanou nespravedlností a nerovnostmi“. Zaujímá explicitní sociopolitické pozice a „soustřeďuje se na dominanci zde definovanou jako výkon sociální moci elit, institucí a skupin, která způsobuje sociální nerovnosti“ [Dijk 1993: 250]. Van Dijk v oddílu *Reprodukování rasismu v Britské dolní poslanecké sněmovně* ilustruje strategii KAD rozbořením úryvku z řeči poslance Konzervativní strany Foxe o Honeyfordově aféře. Předem deklaruje, že vyšetřoval Foxovy výroky z perspektivy oponentů Honeyforda, kteří kritizovali dominantní konzervativní politiky a novináře za to, že hájíce Honeyforda, útočí na multikulturní vzdělávání. V rozebírané aféře Honeyford coby ředitel školy publikoval podle rodičů asijských žáků rasistické texty a byl na základě jejich odporu propuštěn. Poslanec Fox pak ve jménu ochrany svobody slova následně na půdě Dolní sněmovny Honeyforda bránil jako oběť pronásledování levice. Van Dijkův kritický rozbor uvažované Foxovy řeči potvrzuje jeho deklarovanou výchozí pozici: (i) Foxova autorita je při ustavování toho, co je rasismus, stanoviskem člena bílé elity, (ii) jeho řeč nepřímo podporuje systém etnicko-rasové dominance, to jest rasismu.

Ve sporu Honeyford versus rodiče asijských žáků bych asi jako občan stál na straně rodičů. Navíc jejich odpor je dobrým příkladem zde doporučeného soukromého zjednávání spravedlnosti. Jako sociolog rozmýšlející heuristickou strategii studia přesto musím konstatovat, že podstata van Dijkovy argumentace je založena především na dvou okolnostech: zhodnocení Foxova apriorního stranického stanoviska a jeho specifické diskurzní pozice coby poslance. Může být proto stejně dobře užita s obráceným znaménkem na van Dijkův článek k „důkazu“, že: (i) autorita van Dijka, zejména při ustavování toho, co je a není dominance, je

autoritou člena levicové společenskovední elity, a (ii) jeho text nepřímou podporuje systém nějak opřívlastkované dominance, tj. i nějakého -ismu. Fox ve své řeči ostatně v tomto duchu také pronásledovatele Honeyforda nálepkuje: „Marxisti a trockisti se zde ozývají v plné síle.“

Sociálněkritická strategie chrání práva jedněch, aniž by zvažovala, že taková ochrana může porušovat práva druhých. Radikalizuje Beckerovu pozici stranického přístupu k výzkumu [Becker 1967: 247], o níž bude řeč v oddílu *Princip nezávislosti studia*. Vědecky nálepkuje a vyhlášeními, že morální a právní kategorie jako *újma a soukromí* musejí být „teoretizovány a situovány do určitého sociálního a politického kontextu“ tak, aby nebránily „změně, kterou přináší politická akce“ [Baez 2002: 35], se dostává do rozporu se zde požadovanou prioritou principu občanských práv a svobod. Ve van Dijkových principech chybí sebe-vztahný princip přezkumu žádající, aby KAD vykazovala svou důvěryhodnost nejen s ohledem na strategickou hodnotu a pravdivost výsledného vědění, ale také na ochranu práv studií dotčených osob: tj. viděno z perspektivy tohoto pojednání, práva Honeyforda, Foxe, van Dijka, asijských rodičů, ale i Dolní sněmovny. Mělo by se jednat o takovou ochranu, která vytváří podmínky pro to, aby si dotčené osoby mohly případně svoje práva chránit samy.

Principy studia

Principy nezávislosti studia a přezkumu spolu úzce souvisejí, a proto také všechna rozeznávaná pravidla mají k těmto principům pojmenovatelné, i když ne stejně důležité vazby. Dvě klíčová pravidla strategie – vnitřního auditu a veřejného projednávání projektů studia i jeho výsledků – náležejí stejně oběma principům (viz tabulku 4).

Tabulka 4. Přehled principů a pravidel heuristické strategie odborného studia

<i>Principy</i>	<i>Pravidla</i>
Nezávislosti studia	Protokolárního zaznamenávání postupu studia Přiměřené zpětné vazby Oddělování popisů, výkladů a diskusí
Nezávislosti studia a přezkumu	Vnitřního auditu Veřejného projednávání projektů studia i jeho výsledků
Přezkumu	Přiměřeného zpřístupňování dokumentace pro studijní účely Informovaného souhlasu a dodržování participačních dohod s vyšetřovanými Diskrétnosti

Princip nezávislosti studia

Princip nezávislosti zavazuje studujícího, aby si při pátrání, vykládání a prezentaci vědění osvojil perspektivu nezávislého soudce, který aranžuje ve sporu stran konfrontaci jejich zaujatých popisů a výkladů záležitostí. Studující by měl zvažovat všechna data, svědectví, dokumenty a věcné důkazy, přínosy studia i rizika omylů, přítomná i budoucí zvýhodnění a znevýhodnění plynoucí ze studia a v neposlední řadě též kritická posouzení druhých. Princip nezávislosti tak vyzývá k všestrannému uplatňování kritické skepse. Není proto náhodou, že připomíná Weberův princip hodnotové neutrality [Weber 1998]. Hlavní rozdíl vůči Weberovi spočívá v konstruktivistickém východisku této práce, která počítá s tím, že sociální dění je situačními porozuměními zurčíváno. Proto není možné jasně oddělovat, co jsou v hodnotných porozuměních čistě logicky odvoditelná anebo čistě empirická fakta a co praktická hodnocení jevů. Kromě toho Weber těmito „hodnoceními“ rozumí „praktická“ oceňování nějakého jevu, který je naším jednáním ovlivnitelný, jako zavrženíhodného anebo chvályhodného“ [Weber 1998: 64]. Míří tak jednoznačně na pole působnosti etiky, nikoli práva.

Princip nezávislosti nežadá neangažovanost studia, pouze naléhá, aby angažovanost byla deklarovaná a studium přiměřeně náročněji vykazovalo úsilí dosáhnout ochrany práv všech zúčastněných. Je protikladem Beckerovy pozice, který vyzývá sociální vědce, aby si při studiu vždy zvolili něčí stranickou perspektivu. Sociální vědci zde mají brát ohled na existenci hierarchie důvěryhodnosti, která způsobuje, že příznivé posudky získává snadněji vědění, jímž disponují osoby s vyšším statusem, protože mají více prostředků na vykazování jeho důvěryhodnosti [Becker 1967: 247]. Stejný problém řeší soudce. Vypořádává se s ním organizováním rovné konfrontace perspektiv všech stran. Trestní soudnictví přispívá k férovosti takové konfrontace procedurální propracovaností postupů vykazování nezávislosti: (i) postavení soudců i soudů a (ii) všech zvolených vyšetřovacích a soudních úkonů. Smyslem konfrontace je dosažení vykazatelnosti, tj. „prozkoumatelnosti-rozumnosti-a-obhajitelnosti ve všech jejich důsledcích“ užitých soudních postupů a jejich důsledků. Poskytovány jsou, vždy ovšem nedokonale, jak právní garance ohledně dopadů studia, tak také epistemologické garance týkající se důvěryhodnosti popisů a výkladů jednotlivých soudních případů.

Nároky heuristické strategie týkající se nezávislosti studia v kombinaci s nároky dále probíraného principu přezkumu mají styčné plochy s přístupy, které se rovněž teoreticky inspiroují sociálním konstruktivismem. Zakládá je společně uznávaný postulát neurčitosti. Tak např. Romm se vypořádává pomocí diskurzí vykazatelnosti s faktem, že „diskurzí praktiky lidí (včetně vědců) produkují ‚verze světa‘, jejichž pravdivost nemůže být zkontrolována porovnáním se světem“ [Romm 2001: 104]. Důvěru podle autorky vzbuzuje za těchto okolností postoj, který lidem dovoluje vybrat si svobodně, jak budou situaci vidět a jak budou jednat. Vykazatelnost sociálního vědce pak vyžaduje brát v úvahu možnost, že „způsoby organizace vyšetřování a prezentace ‚výsledků‘ mohou zasahovat způsoby vidění a sehrávání sociálního života: proto musejí být vytvořena

zvláštní zaopatření (*provisions* v orig. – pozn. aut.) (v rámci výzkumného procesu a skrze jeho šíření), aby volby lidí mohly být odpovědné ...“ [Romm 2001: 115].

V soudnictví je prozkoumatelnost, rozumnost a obhajitelnost popisů a právních výkladů záležitostí i jejich využití dosahována celou řadou „zaopatření“ vedoucích k odpovědnosti. Stanovují je zejména zákony o trestním soudním řízení č. 141/1961 Sb. a o policii č. 283/1991 Sb. Ochrany práv jak obviněného, tak poškozeného je dosahováno dělbou činností, kterou vymezují základní herní rámce. Slouží k tomu, aby umožňovaly stanovit nejen rozsah újmy, ale také odpovědnost obviněného za tuto újmu. Tyto rámce mají též přispívat ke zjednávání spravedlnosti tím, že preventivně strany sporu odrážejí od zneužívání pozičních a situačních výhod daných mimo jiné i pravidly soudního řízení. V hrubých rysech má dělba činnosti následující podobu. Státní zástupce brání v přípravě řízení a v řízení před soudem právo poškozeného jako věc státu a vykonává dozor nad zachováváním zákonnosti. Obhájce hájí věc obviněného v celém řízení. Obviněný má právo odmítnout vypovídat a odpověď na něm nesmí být žádným způsobem vynucována. Konečně nezávislý soudce organizuje řízení před soudem a je zavázán hájit nestranně spravedlnost. Meze jazykovým hrám a spekulací při policejním vyšetřování a soudním řízení kladou pravidla dokazování, která žádají tři věci: aby byly shromažďovány důkazy bez ohledu na to, zda svědčí či nesvědčí pro obžalovaného, aby všechny okolnosti byly z podnětu zúčastněných osob vyšetřovány se stejnou pečlivostí a aby docházelo důsledně ke konfrontaci stranických interpretací svědeckv, dokumentů a věcných důkazů. Přitom o rozhodnutích soudu se hlasuje jednotlivě i v souhrnu po zvážení všech důkazů.

Herní rámce vědecké soutěže jsou v deklaracích zakládány rovnými vztahy, které jen v některých ohledech chrání nezávislé soudy (např. při ochraně duševních práv). Evaluativní posuzování vědeckých prací – při výběrových, grantových, recenzních, oponentních, resp. kvalifikačních řízeních, při projednávání projektů před přezkumnými komisemi, při udělování cen, při diskusích na konferencích a seminářích – je oborově segmentované a decentralizované. Tato segmentace vytváří přirozeně příležitost pro hierarchizaci např. přírodních nebo technických věd na úkor věd společenských. Vládní Rada pro výzkum, vývoj a inovace a státem podporované grantové agentury mají dominantní postavení nejen při stanovování pravidel, ale také při poskytování zdrojů. Souhrnně vzato, tato dílčí hierarchizace vědecké soutěže se nedá srovnávat s účinky institutů odvolání a dovolání, které utvářejí pevnou hierarchickou páteř soustavy soudnictví. Povýtce nehierarchický systém vědy nepochybně představuje neodstranitelnou bariéru pro prvoplánovou inspiraci hierarchickým soudnictvím. Těžiště inspirace musí proto spočívat v pravidlech, která v případě ochrany práv umožňují dotčeným stranám, aby se mohly samy účinně bránit, anebo se dovolat veřejné ochrany u vědeckých institucí a potažmo i u soudů.

Dále probíraná pravidla spojená jen s principem nezávislosti studia (viz též tabulku 4) lze většinou čerpat z pravidel policejního vyšetřování a soudního řízení. *Pravidla protokolárního zaznamenávání postupu studia* nejsou zdaleka samo-

zřejmá. Mají sice spíše technický charakter, ale měla by vést ke kritické reflexivnosti. *Pravidlo přiměřené zpětné vazby* (angl. *members checking* nebo *respondent validation*) ukládá studujícímu, aby pokud možno představoval nejlépe již v průběhu studia své popisy a výklady účastníkům studovaných záležitostí a jejich polemické reakce učinil předmětem zvážení a diskuse [Cho, Trent 2006: 322]. Důvod? Odborník studuje běh záležitostí, do nichž členové mají v mnoha ohledech větší vhléd. Proto není možné automaticky předpokládat, že odborník nabízí „hodnotnější“ a věrohodnější vědění. Pravidlo zpětné vazby je nejen obranou proti povrchnosti, ale také proti stranickosti a proti konstruování virtuální, nicméně odborně dobře uplatnitelné sociologické reality. V neposlední řadě pravidlo poskytuje manévrovací prostor pro účastníky záležitostí, aby vyjednávali o formě prezentace a užití získaného vědění, popřípadě aby jinak chránili svá práva.

Pravidlo oddělování popisů, výkladů a diskusí vychází ze svébytnosti pátracích, hermeneutických a prezentačních voleb. Lze jej považovat za transformaci Weberova požadavku na rozlišování čistě logicky odvoditelných a čistě empirických faktů od praktických hodnocení. Zaslouží zvláštní pozornost také proto, že toto oddělení může být vždy jen relativní, a užití množné číslo *popisů a výkladů* lze vztahovat i na studium téhož jevu. Existence takovéto variety možných popisů a výkladů týchž záležitostí souvisí s principem neurčitosti, který má za následek, že každé odborné studium provází kruhové „vyvažování“ vztahů mezi (i) zkoumanými fakty, (ii) metodami (postupy zjišťování faktů) a (iii) výklady-teoriemi [Panofsky 1981]. Obvyklá linie usuzování typická pro induktivní zurčiténí výzkumné situace – na začátku je respekt k faktům, který umožňuje volit adekvátní metody jejich zkoumání a posléze též dospívat k věrohodným výkladovým rámcům a teoriím – musí být konfrontována s obráceným postupem deduktivního zurčiténí, kde jen ve světle vstupních teorií lze volit metody zkoumání, které ustavují s konečnou platností, co jsou fakta respektovaná studiem. Lze ovšem též uvažovat i o metodologickém zurčiténí, kde se celé studium odvíjí od metody.

Pravidlo oddělování představuje nejdůležitější rozměr uplatňování principu nezávislosti studia, protože právě v líčení záležitostí – vzpomeňme na Foxe i van Dijka – se otevírá prostor pro podléhání sebeklamům a rafinovanou manipulaci. Popis získává potřebnou věrohodnost jako plnohodnotný výsledek studia tehdy, jestliže studující je nejen vykazatelně zdrženlivý ve spekulaci nad dílčími nálezy získanými pátráním, ale také vykazatelně sestavuje obraz záležitostí tak, aby byl co nejméně dotčený jeho osobními zájmy, vstupními předpoklady a možnostmi provádět studium. V neposlední řadě by měl popis poskytovat všechny podstatné údaje a okolnosti tak, aby mohl být nezávisle vykládán druhými. Autorské výklady popisů záležitostí v jejich vnitřních i vnějších souvislostech musejí vykazatelně přihlížet k alternativním teoretickým vysvětlením a rozpoznávat jejich možná užití pro výklad popsanych záležitostí. Relativně oddělené popisy a výklady mohou být rovněž efektivněji diskutovány a zpochybněny pro svou podjatost. V diskusi by měl být dle principu přezkumu též nabídnut vnitřní audit vykonaného studia.

Princip přezkumu

Princip přezkumu ukládá studujícím povinnost jednak průběžně vykazovat důvěryhodnost studia s ohledem na ochranu práv, strategickou hodnotu a pravdivost výsledného vědění, jednak v rámci uplatnění *pravidla vnitřního auditu* shrnujícím pojednáním v diskusi zmapovat a bilancovat sebe-vztažně studijní externalitu. Pravidlo vnitřního auditu velí hledat zdroje stranickosti popisů a výkladů, proto úzce souvisí s principem nezávislosti studia. Zaručuje, aby byla při prezentaci studia věnována přiměřená vážnost pragmatické hodnotě získaného vědění v perspektivě odhadovaných dopadů jeho nezávislého využívání. Požadavek takového souhrnného sebekritického přezkumu je kontroverzní už tím, že žádá, aby studující odhaloval slabiny a možné neblahé následky svého studia. Navíc zavazuje de facto k prorokování a zasazení výkladu do diagnóz současných trendů vývoje v dotčených oblastech, které ale zpravidla meritorně přesahují předmět prováděného studia. V mém případě mne bilancování externalit zavazuje vidět uplatnění heuristické strategie v kontextu vědních politik současných znalostních společností a hodnotit možné dopady prosazování obou principů a příslušných pravidel.

Pravidla veřejného projednávání projektů studia i jeho výsledků jsou pravidly grantových, oponentních a recenzních řízení, veřejných obhajob kvalifikačních prací a seminárních či konferenčních jednání. Nahrazují ve vědě důkazní řízení u soudů, která slouží k nalézání spravedlnosti, tj. i pravdy. Jsou nepoměrně jednodušší, i když se neustále zpřísňují. Spoléhají se na vznášení připomínek a posudky. V případě recenzních řízení dávají možnost vyvíjet tlak na autora, aby práci dopracoval. Hlasování v radách a komisích nebývá časté, konečné a monopolní; bývá sporně nahrazováno zaváděním bodovacích schémat. Grantová a stále větší měrou i recenzní řízení se tak ovšem nepřímou stávají hlavním nástrojem distribuce narůstajících objemů finančních zdrojů do vědy. Tato okolnost poněkud zpochybňuje rámcovost jejich procedurálních pravidel. Soutěž poznatků se totiž hmatatelně proměňuje v soutěž o zdroje. V ohrožení se tak ocitá uplatňování kritické skepse garantující poznávací efektivitu i ochranu práv dotčených studií.

S principem přezkumu úzce souvisejí kromě pravidla interního auditu a veřejného projednávání ještě další tři běžně uznávaná pravidla, které ve stati neprobírám: (i) *zpřístupňování dokumentace pro studijní účely*, (ii) *informovaného souhlasu a dodržování participačních dohod s vyšetřovanými* a (iii) *diskrétnosti* (viz tabulku 4).

Vykazování důvěryhodnosti ochrany práv

Moc a bezmoc účastníků záležitostí odvozená z konstruktivní – tj. zmocňující i omezující – role studia se nesmějí vymykat z dosahu zjednávání spravedlnosti. Tomuto imperativu je třeba podrobit nároky na vykazování důvěryhodnosti studia. Můžeme toto vykazování, jak jsem již dříve uvedl, spojovat (i) s *ex ante* rozhodnutelností o možných újmách způsobených studiem anebo (ii) s *ex post*

rozhodnutelností soudního sporu o takových újmách a vině bádajících. Robustní ochrana práv druhých by se ovšem také mohla dít na úkor svobody studia anebo na úkor uznávaného statusu vědění jako veřejného statku. Z tohoto dilematu plynoucí otázka, co a jak vykazovat, mě staví před dvě jiné otázky:

1. Která zvýhodnění a znevýhodnění druhých v důsledku studia musejí účastníci záležitostí přijímat za dané bez toho, že by mohli svá práva bránit, a které nikoli (problém stanovení externalit)?
2. Jak lze jinak chránit práva dotčených studií a jeho výsledky, jestliže veřejná ochrana je zpravidla vysoce koordinačně nákladná, a tudíž neproveditelná (problém koordinační nákladnosti internalizace externalit)?

Souvislost obou otázek bych mohl vyjádřit takto: ideální nároky týkající se svobody studia a vědění jako veřejného statku budou vždy nutně korigovány faktickou nemožností je účinně vymáhat pro vysoké koordinační náklady. Škodící, parazitující a neprozíravé studium, stejně tak jako účelové utajování získaných poznatků, budou proto mnohdy nepostižitelné. Speciálně se tato „nemohoucnost“ týká veřejného zjednávaní spravedlnosti zajišťovaného soudy. Při silné veřejné podpoře výzkumu a slabé veřejné ochraně práv jím dotčených se brímě ochrany práv přesouvá na mravní regulaci a soukromé zjednávaní spravedlnosti „poškozovanými“ osobami a jejich blíznými. Laici stejně jako odborníci v akademických i neakademických rolích by měli mít šanci podle potřeby správně odhadovat rizikovost svých projektů opírajících se o výsledky studia druhých a vyhnout se sázkám na vědění, které může působit škody jim samotným i druhým. Takový nárok skrytě předpokládá těsné a účinné propojení mravní regulace se soukromým zjednávaním spravedlnosti při ochraně práv a vymáhání odpovědnosti. Ve studiu, stejně jako v praktickém životě je toto propojení důvodem pro posilování role místních společenství. V případě studia je pak důležité, aby taková společenství fungovala jako výkonné arény kritické diskuse.

Pravidla přidružená k principu přezkumu mají dlouhou tradici užití jak v soudnictví, tak i v lékařství. Zde se také nároky týkající se studia přeměňovaly za účinného tlaku svépomocných hnutí, pojištěven a množících se soudních sporů z etických výzev na vymahatelná právní pravidla. Příslušná praxe etických přezkumů se má stát součástí evropského vědeckého prostoru [viz např. Evropská charta pro výzkumné pracovníky, Evropská komise 2005] a nutně pronikne i do společenských věd. Soudě dle stížností amerických a kanadských antropologů a zastánců terénního výzkumu [např. Haggerty 2004] přenos praxe etických přezkumů z přírodních do společenských věd činí značné potíže. Přezkumné komise totiž spatřují setrvačně v experimentálním výzkumném designu univerzální vzor pro přípravu projektů [Yanow, Schwartz-Shea 2008]. Trvají proto na *ex ante* vykazatelnosti projektů, zatímco kvalitativně zaměřené studium záležitostí může a mělo by nabízet především *ex post* vykazatelnost postupu studia a jeho výsledků.

Problém dopadů způsobovaných ohlasem výsledků studia je ještě složitější. Vědění se užitím zpravidla nespotebovává, je proto nerivalitním veřejným

statkem. O jeho strategické hodnotě tak rozhoduje významnou měrou vylučitelnost druhých z tohoto vědění, která zakládá dočasnou, anebo trvalou informační a znalostní asymetrii. Autorská práva chrání konkrétní díla, nikoli myšlenky či nápady, proto druhé vylučují jen z práv tato díla zveřejňovat, rozmnožovat a rozšiřovat. Myšlenky a nápady v těchto dílech zveřejněné mohou – podle zásady, co není zakázané, je dovolené, nikoli ovšem chvályhodné – užívat všichni všemi jinými způsoby. Jen musejí citovat, pokud zveřejní část díla (121/2000 Sb., čl. 31). Ideje a nápady – mnohdy modifikované a do jiného kontextu zasazované – se mohou ovšem šířit nejen zveřejňováním, ale též poskytováním expertíz a poradenstvím v rámci analytického studia. Toto šíření je proto upravované vedle zákonů o ochraně osobních údajů (101/2000 Sb.), o ochraně utajovaných informací a o bezpečnostní způsobilosti (412/2005 Sb.) a o svobodném přístupu k informacím (106/1999 Sb.) celou řadou dalších zákonů. V každém případě autor stěží může nést právní odpovědnost za rozhodnutí druhých, že užijí jeho myšlenky. Poněkud odlišná je situace u patentově chráněných průmyslových práv vůči myšlenkám a nápadům v podobě tzv. technických řešení (14/1993 a desítky dalších zákonů), která jsou soudně chráněná před komerčním užitím. Tato ochrana musí být zdůvodněná a navíc je značně nákladná. Jen v tomto druhém případě chráněných technických řešení má tedy smysl uvažovat o přijímání odpovědnosti za užití studijních výsledků druhými osobami.

Vykazování poznávacího přínosu studia

Heuristická strategie staví na předpokladu, že studium se opírá o herní rámce, které mají kořeny v laických způsobech zkušenostního poznávání. Cílem je vždy dospět k zurčitému jinak neurčitějšího sociálního dění. Jedná se o epistemologickou hru, která nedovoluje studujícím vydělit se z rámců her formujících studované záležitosti, naopak je do těchto her přímo či nepřímo zahrnuje v míře, která je určována strategickou hodnotou výsledného vědění. Epistemologickou hru heuristické strategie lze považovat za férovou a odpovědnou, jestliže je nárok na pravdivost a strategickou hodnotu poznatku činěn náročným vykazováním jejich důvěryhodnosti. Nabízené konstruktivistické řešení přebírá tudíž klasické vymezení znalosti jako propozice, jež sestává z ospravedlněného pravdivého přesvědčení [Steup 1996].² Přibývá vlastně jen ohled na strategickou hodnotu. Užité „jen“ nesmí být ovšem chápáno vzhledem k již dříve zmíněné konstruktivní roli studia a jejím epistemologickým i právním důsledkům jako zlehčující.

Cesta k věrohodnosti skrze ospravedlňování/vykazování je problematická tím, že se epistemologové neshodnou na tom, v čem přesně spočívají racionální ospravedlnění lidských přesvědčení [např. Goldman 1988]. Rozvíjená heuristická metodologie studia nabízí jen rámcovou odpověď svými nároky na vykazování

² Osoba A ví/zná propozici P tehdy, jsou-li splněny následující tři podmínky: a) P je vykazatelně pravdivá, b) A věří, že P je pravdivá a c) A je přesvědčena vykazováním k tomu, aby věřila, že P je pravdivá (viz např. http://en.wikipedia.org/wiki/Justified_true_belief).

dosahovaného poznávacího přínosu pomocí členských / oborových metod, které činí popisy, výklady a diskuse výsledků „prozkoumatelné-rozumné-a-obhajitelné ve všech jejich důsledcích“. Zahrnuje proto nepominutelně i osobní odpovědnost za přijetí nabízených ospravedlnění, která je institucionalizovaná v paradoxním hlasování o pravdě. Z policejního vyšetřování a soudního řízení přejímá vedle principu nezávislosti studia: (i) péči o rozvoj procedurálních pravidel terénního studia; (ii) trvalý zájem o užívání takových poznatků, které nezanedbávají přidružené důsledky pro práva druhých osob, a hlavně (iii) „tah na branku“ určovaně dobře zformulovanou záhadou – studijní otázkou.

Diskuse o uplatnitelnosti heuristické strategie odborného studia společenských záležitostí

Kdo si přečte jen principy a pravidla heuristické strategie uváděné v tabulce č. 4, řekne si jistě: nic nového pod sluncem. I když takový čtenář nebude chápat hledisko ochrany občanských práv s ohledem na dobové klima jako appendix stávající metodologie, může mu uniknout podvrtnost rozvíjené strategie. „Dovoluje“ téměř vše za podmínky, že výzkumník je schopen přesvědčivě vykazovat a obhajovat důvěryhodnost svých postupů a výsledků. Badatel si ovšem musí nechat „nakukovat do vlastní kuchyně“, a tak se učinit kritizovatelným *a priori* i *posteriori*. Kritizovatelnost se týká jak poznávací efektivity bádání, tak hned dominantně také ochrany občanských práv a svobod. Strategie odvozuje z této dominance principy nezávislosti studia a přezkumu, které společně zastřešují řadu již dříve uznávaných pravidel. Vykazování důvěryhodnosti studia je adresované optimálně vzdělaným laikům. Poskytuje jim šanci, aby při rozhodování nemuseli zanebdávat ochranu práv. Potenciálně poškozovaným naopak nabízí klíče k usvědčení neodpovědných uživatelů vědění z případné nedbalosti. Strategie zlepšuje vyhlídky pro zjednávání spravedlnosti tím, že vyvolává, ne-li aktivní, tak alespoň pasivní odpor vůči akademickému i analytickému studiu, které je děláno na úkor druhých a potažmo i pravdy.

Strategie nežádá, aby svoboda bádání byla v ústavě analogicky obezřetně pojednána jako vlastnická práva, ale usiluje o to, prosadit ve společenských vědách opatrnost vůči zneužitelnosti moci z vědění. Mám na mysli rozvážnost a soudnost prosazující se v kvantitativním i kvalitativním empirickém výzkumu, tvorbu teorií nevýmáje. Strategie zahrnuje jako podmínku *sine qua non* průvodní péči o výkonnost arén kritické diskuse. V obou principech nezávislosti studia i přezkumu kritická skepse představuje instrumentální hodnotu, bez níž není možné dosáhnout jejich cílů. Ovšem kritická skepse se pozná až podle ovoce, které nese, a tím je vedle nestrannosti a důvěryhodnosti vědění také jeho originalita. Původnost poznatků je nejméně uchopitelná i nejvzácnější. Nevede k ní dodržování pravidel. Rozhodně pro ni neplatí, že kvantita se dialekticky mění v kvalitu, spíše „méně je více!“.

Heuristická strategie tedy zahrnuje úctu i neúctu k principům a pravidlům a už kvůli tomuto vnitřnímu konfliktu není možné se jednoduše spoléhat na vznesené cíle, které deklaruje. Také princip přezkumu mne zavazuje zamýšlet se nad jejími případnými neblahými dopady. V první řadě strategie není samospásným lékem proti působnosti Knight-Greshemova zákona. Tento zákon spíše určuje gravitační pole, s jehož účinky se strategie musí vypořádávat soustavnou péčí o kritickou diskusi. Ve věku počítačů nelze ani poněkud cynicky počítat s tím, že vyšší koordinační nákladnost heuristického studia odsune strategii do virtuality. Mnohem pravděpodobnějším důsledkem této vyšší nákladnosti bude zahrnutí elementů heuristické strategie do trendu byrokratizace vědy a výzkumu. Dojde k tomu tehdy, když vědecká soutěž začne čerpat výběrová kritéria z oblasti formálních postupů vykazování důvěryhodnosti a ty se začnou rutinizovat a ritualizovat. Ostatně i zde lze čerpat negativní poučení ze soudní praxe, kterou v druhé polovině minulého století poznamenávaly zejména v USA permanentní, bohužel ale též málo úspěšné reformní snahy v oblasti občanské i trestní spravedlnosti [např. Feucht, Zedlewski 2007].

Věk relativismu je v mé stati nepřímě předpokládán. Lidstvo v tomto příběhu od přelomu 19. a 20. století postupně ztrácí možnost návratu k jistotám určitého světa. Heuristická metodologie je snahou vypořádávat se s tímto nastupujícím relativismem, kde důvěryhodnost i důvěra již nejsou tím, čím byly dříve, ale jejich zaslouženost musí být neustále vykazována. Problém ovšem spočívá v tom, že kanonizace uplatňování heuristické strategie by zároveň uvažovaný věk relativismu ontologicky posvěcovala. Ne náhodou proto mohou mé návrhy připomínat pošetilé řezání si vlastní větve pod sebou.

Jiří KABELE je profesorem sociologie na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se ekonomickou sociologií a dynamikou moderních společností. Hlásí se ke konstruktivismu. Publikoval monografie *Přerody* (Praha, Karolinum 1998), *Z kapitalismu do socialismu a zpět* (Praha, Karolinum 2005) a *Jak vládli?* (Brno, Doplněk 2008; s Martinem Hájkem).

Literatura

- Alchian, Armen A., Harold Demsetz. 1973. „The Property Right Paradigm.“ *The Journal of Economic History* 33 (1): 16–27.
- Aoki, Masahiko. 2001. *Toward a Comparative Institutional Analysis*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Baez, Benjamin. 2002. „Confidentiality in Qualitative Research: Reflections on Secrets, Power and Agency.“ *Qualitative Research* 2 (1): 35–58.
- Beaufre, André. 1967. *Úvod do strategie*. Praha: Naše vojsko.
- Becker, Howard. 1967. „Whose Side Are We On?“ *Social Problems* 14 (3): 239–47.

- Bouma, Gary, Kristin Diemer. 1996. „Human Ethics Review and Social Sciences: Several Emerging Ethical Issues.“ *Monash Bioethics Review* 15 (1): 10–16.
- Bourdieu, Pierre. 1977. *Outline of the Theory of Practice*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town: Cambridge University Press.
- Cho, Jeasik, Allen Trent. 2006. „Validity in Qualitative Research Revisited.“ *Qualitative Research* 6 (3): 319–340.
- Chubin, Daryl E., Edward J. Hackett. 1990. „Peer Review in Theory and Practice.“ Pp. 1–20 in Daryl E. Chubin, Edward J. Hackett (eds.). *Peerless Science: Peer Review and U.S. Science Policy*. Albany, NY: SUNY Press.
- Coase, Ronald H. 1937. „The Nature of the Firm.“ *Economica* 4 (16): 386–405.
- Commons, John R. 1989. *Institutional Economics. Its Place in Political Economy*. London: Transaction Publishers.
- Crane, Diana. 1976. „Reward Systems in Art, Science, and Religion.“ *American Behavioral Scientist* 19 (6): 719–734.
- Crozier, Michel. 1964. *The Bureaucratic Phenomenon*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dahlman, Carl J. 1979. „The Problem of Externality.“ *Journal of Law and Economics* 22 (1): 141–162.
- Denzin, Norman K., Yvonna S. Lincoln (eds.). 2005. *The Sage Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Dijk, Teun A. van. 1993. „Principles of Critical Discourse Analysis.“ *Discourse and Society* 4 (2): 249–283.
- Douglass, Bruce G., Clark Moustakas. 1985. „Heuristic Inquiry: The Internal Search to Know.“ *Journal of Humanistic Psychology* 25 (3): 39–55.
- Durkheim, Emile. 1970. *The Rules of Sociological Method*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Feucht, Thomas E., Erwin Zedlewski. 2007. „The 40th Anniversary of the Crime Report.“ *National Institute of Justice Journal* (257): 20–23.
- Garfinkel, Harold. 1967. *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall.
- Garfinkel, Harold. 1988. „Evidence for Locally Produced, Naturally Accountable Phenomena of Order, Logic, Reason, Meaning, Method, etc. In and as of the Essential Quiddity of Immortal Ordinary Society, (I of IV): An Announcement of Studies.“ *Sociological Theory* 6 (1): 103–109.
- Giddens, Anthony. 1976. *New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretative Sociologies*. London: Hutchinson.
- Goldman, Alvin I. 1988. „Strong and Weak Justification.“ *Philosophical Perspectives* 2 *Epistemology*: 51–69.
- Granovetter, Mark. 1985. „Economic Action and Social Structure.“ *American Journal of Sociology* 91 (3): 481–510.
- Haggerty, Kevin D. 2004. „Ethics Creep: Governing Social Science Research in the Name of Ethics.“ *Qualitative Sociology* 27 (4): 391–414.
- Hurwicz, Leonid. 1993. „Implementation and Enforcement in Institutional Modeling.“ Pp. 51–60 in William A. Barnett, Melvin J. Hinich, Norman J. Schofield (eds.). *Political Economy: Institutions, Competition and Representation*. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge Press.
- Kabele, Jiří. 2000. „Metodologie intervenčního heuristického vyšetřování.“ Pp. 113–36 in Josef Kandert (ed.). *Filipov II*. Praha: Institut sociologických studií, Fakulta sociálních věd UK.
- Kabele, Jiří. 2005. *Z kapitalismu do socialismu a zpět. Teoretické vyšetřování přerodů Československa a České republiky*. Praha: Karolinum.

- Kabele, Jiří. 2008. „Jednání a struktura: Ještě jedna koncepce navíc.“ Pp. 81–102 in Jiří Šubrt, Jan Balon (eds.). *Teorie jednání. Jeden koncept, mnoho koncepcí*. Praha: Matematicko-fyzikální fakulta UK.
- Kahneman, Daniel. 2003. „Maps of Bounded Rationality: Psychology for Behavioral Economics.“ *The American Economic Review* 93 (5): 1449–1475.
- Lazarsfeld, Paul. 1973. *Main Trends in Sociology*. London: Allen and Unwin.
- Lerner, Jennifer S., Philip E. Tetlock. 1994. „Accountability and Social Cognition.“ Pp. 3098–3121 in *Encyclopedia of Human Behavior*. Vol. 1. New York: Academic Press.
- Menard, Claude. 2001. „The Enforcement of Contractual Arrangements.“ *Centre ATOM, Université de Paris Working Paper* 97/15. Paris: Université de Paris.
- Miller, Dale T. 2001. „Disrespect and the Experience of Injustice.“ *Annual Review of Psychology* 52: 527–553.
- Panofsky, E. 1981. *Význam ve výtvarném umění*. Praha: Odeon.
- Orbuch, Terri L. 1997. „People’s Accounts Count: The Sociology of Accounts.“ *Annual Review of Sociology* 23: 455–478.
- Rawls, John. 1971. *A Theory of Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Reese, Hayne, William Fremouw. 1984. „Normal and Normative Ethics in Behavioral Science.“ *American Psychologist* 39 (8): 863–76.
- Romm, Norma R. A. 2001. *Accountability in Social Research*. New York: Kluwer Academic Publishers.
- Scott, Marvin B., Stanford M. Lyman. 1968. „Accounts.“ *American Sociological Review* 33 (1): 46–62.
- Schumpeter, Joseph. 1942. *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper and Brother.
- Simon, Herbert. 1972. „Theories of Bounded Rationality.“ Pp. 161–76 in Charles B. McGuire, Roy Radner (eds.). *Decision and Organization*. New York: American Elsevier.
- Steup, Matthias. 1996. *An Introduction to Contemporary Epistemology*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Swedberg, Richard. 1990. *Economics and Sociology: Redefining Their Boundaries: Conversations with Economists and Sociologists*. Princeton: Princeton University Press.
- Tashakkori, Abbas, Charles Teddlie. 2003. *Handbook of Mixed Methods in Social and Behavioral Research*. Newbury Park, CA: Sage.
- Thomas, William I. 1928. *The Child in America: Behavior Problems and Programs*. New York: Knopf.
- Weber, Max. 1998. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: OIKOYMENH.
- White, Harrison C. 2008. *Identity and Control: How Social Formations Emerge*. Princeton: Princeton University Press.
- Yanow, Dvora, Peregrine Schwartz-Shea. 2008. „Reforming Institutional Review Board Policy: Issues in Implementation and Field Research.“ *Political Science and Politics* 41 (3): 483–494.

Dokumenty

Evropská komise. 2005. *Evropská charta pro výzkumné pracovníky*. Brusel: Evropská komise.